

SASHALMI ENDRE

Útban egy új hatalmi ideológia felé

A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások
„Avraamij szerzetes füzeteiben” (1696)¹

I. Bevezetés

1696 őszén Nagy Péter, miután hazatért Azov elleni hadjáratából, meglátogatta a Moszkva melletti Andrejevskij kolostort. Ekkor a kolostor egyik szerzetese, Avraamij, egy írást adott át neki.² A cár látván annak külalakját, visszaadta azt Avraamijnak, hogy készítsen számára egy jobban olvasható példányt.³ Néhány hónap múlva, valószínűleg az év végén, a szerzetes közvetítő útján elküldte az írást Péternek egy levél kíséretében, melyben kérte a cárt, hogy mihamarabb látogassa meg őt „saját uralkodói ügyének érdekében”.⁴ A szerzetes azonban alaposan elszámította magát: 1697. január 7-én a *Preobrazsenszkij prikáz*, amelynek hatáskörébe – többek közt – a politikai bűncselekmények üldözése tartozott, megkezdte Avraamij kihallgatását a cár parancsa alapján.⁵ Az írás ugyanis, melyet a szakirodalom „Avraamij szerzetes füzetei” néven tart számon,⁶ bár jobbító szándékkal, de a cár viselkedését és addigi kormányzati tevékenységét kritizálta – ezek pedig Oroszországban akkoriban kimerítették a politikai bűncselekmény fogalmát.

Nem lehet biztosan tudni, hogy Péter maga olvasta-e a szóban forgó írást – erről megoszlanak a vélemények.⁷ Bármi legyen is az igazság ebben a kérdésben, számunkra az a tény fontos, hogy Avraamij ügyének kivizsgálása volt az első olyan esete a *Preobrazsenszkij prikáznak*, amely megnyitotta a cári politika ellenzőinek „szisztematikus törvényszéki üldözését”.⁸ Avraamij „Füzeteire” a történetírás általában úgy tekint, mint olyan forrásra,

¹ E tanulmány része a szerző „Bolyai János akadémiai ösztöndíj” keretében végzett kutatásának.

² Golikova, N. B.: *Polityicseszkije processzi pri Peter pervom*. Moszkva, 1957. (a továbbiakban: Golikova) 84.

³ Golikova 84.

⁴ Idézi: Golikova 84.

⁵ Golikova 85.

⁶ Baklanova, N. A. (ed.): *Tyetragyj sztarca Avraamija*. In: *Isztoricieszkij arhiv VI. k.* Moszkva – Leningrád, 1951. (a továbbiakban: Baklanova) (Kommentár: 131–143.; szöveg: 143–155. A szövegre való hivatkozás a jegyzetekben a továbbiakban: Avraamij jelzet alatt.) A *Preobrazsenszkij prikáz* kezébe került példány, amely a vizsgálat alapjául szolgált, egy másolat volt (erre abból lehet következtetni, hogy a „Füzetek” másolója is büntetést kapott; a vizsgálat részleteit lásd később). Golikova 85–86. Ez a példány valószínűleg elveszett. A Baklanova által publikált szöveg a „Füzetek” egyetlen ismert példány alapján készült. Ez a *prikázok*ban a 17. század végén használatos írásmóddal írt tisztázat, amelyen csak két javítás látható. Avraamij írásával való összevetése alapján bizonyos, hogy a szerző készítette, valószínűleg saját használatra. Baklanova 131–133.

⁷ Baklanova, a „Füzetek” kiadója szerint nem; Golikova számára viszont Baklanova véleménye „kevésbé tűnik hihetőnek”. Golikova 85. 1. lábjegyzet. Avraamij ugyanis többször találkozott korábban a cárral, bár „Péterrel való találkozásai leggyakrabban véletlenszerűek voltak”. Golikova 78.

⁸ Golikova 77–78.

amely a hagyományos moszkvai hatalmi ideológia nézőpontjából veszi górcső alá Péter uralkodásának korai időszakában a károsnak vélt jelenségeket.⁹ Ez az értékelés azonban, véleményünk szerint, csak részben igaz. Avraamij írásában ugyanis a régi elvek olyan új elemekkel ötvöződnek, amelyek hamarosan az új, nyugatias ideológia elengedhetetlen tartozékaivá váltak. Avraamij műve számunkra sokkal inkább annak a fokmérője, hogy a 17. század végére milyen meglepően tág teret nyertek moszkvai egyházi körökben a nyugati politikai gondolkodás egyes fogalmai. Egyetérthetünk Baklanovával, a forrás kiadójával, hogy Avraamij írása egy átmeneti időszak korrajzának tekinthető: a századforduló Oroszországot a „régí világnézet szertefoszlása és az új születése” jellemezte.¹⁰ A kettősséget, mely az ideológia terén is jelentkezett, találónan érzékelteti L. Hughes, arra a precedens nélküli fejleményre utalva, hogy 1682–1696 közt (V. Ivánnak 1696 elején bekövetkezett haláláig) egyszerre két törvényes cárja is volt Oroszországnak: Iván Alekszejevics, azaz V. Iván volt az „első cár”, míg Péter Alekszejevics, azaz I. (Nagy) Péter a „második cár”. „Az 1690-es években tovább folytatódott a küzdelem, a »régí« és az »új« közt – hogy egy klisével éljünk –, amit a két uralkodó személye testesített meg: a »vallásos« Iván méltóságteljesen vonult nehéz brokát díszruhájában, míg a »hitetlen« Péter német öltözékben robogott a hajóépítő műhelyből a katonai parádéra.”¹¹

Avraamij műve azonban nemcsak a tradicionális ideológia és az új elemek ötvöződése miatt fontos, hanem azért is, mert kritikája közvetve vagy közvetlenül valószínűleg kihatott magának az új, hivatalos ideológiának az artikulálódására. Ezen új ideológia kialakításának folyamatában az első lépcsőfok Péter 1702-es (a külföldiek behívása céljából kibocsátott) kiáltványa volt, melyben ez olvasható: „Közvetlenül trónra lépésünktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot úgy kormányozzuk (*szim goszudarsztvom upravljaty*), hogy a közjóról való gondoskodás révén (*popecsenijem o vszjeobszem blage*) minden alattvalónk (*poddannije*) egyre inkább a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.”¹² Avraamij pedig, amint látni fogjuk, részben éppen ilyen alapállásból, a közjónak a nyugati politikai gondolkodásból átvett elvére hivatkozva kritizálta Péter addigi tevékenységét.

2. A bűncselekmény természete

„A Péterrel szembeni ellenállás számos formát öltött...A jól artikulált ideológiai tiltakozás ritka volt, az aktív ellenállás még ritkább” – így indítja L. Hughes, Nagy Péter koráról írt kiváló monográfiájának „Ellenállás” című alfejezetét.¹³ Hughes ugyanakkor megjegyzi, hogy bár a tiltakozás korántsem korlátozódott a klérus tagjaira, mégis – érthető okok miatt – az ő körükből kerültek ki az elégedetlenséget legjobban megfogalmazó írá-

⁹ Lásd Golikova véleményét, valamint Szolovjovét Golikova tolmácsolásában. Golikova 84. 1. lábjegyzet. Újabbban Hughes, L.: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven-London, 1998. (a továbbiakban: Hughes) 450. A legfrissebb Péterről szóló monográfia is így foglal állást. Bushkovitch, P.: *Peter the Great. The Struggle for Power*. Cambridge, 2001. (a továbbiakban: Bushkovitch) 188–189.

¹⁰ Baklanova 135. Baklanova nem fejt ki, hogy ez miként tükröződik az írásban. Mindössze a következő fontos megállapítást teszi ezzel kapcsolatban: „Avraamij agyonbeszél olyan dolgokat, amelyek egyáltalán nem egyeztethetők össze korának egyházi tradícióival; különösen furcsán hangzanak ezek egy szerzetes szájából. Miközben sok kötelezettséget ró a cárra az állam kormányzása terén, cserében hajlandó arra, hogy megszabadítsa őt a szokásos, mindennapi rituáléktól.” Baklanova 140.

¹¹ Hughes 12.

¹² Polnoje szobranije zakonov IV. No. 1910. 192.

¹³ Hughes 447.

sok.¹⁴ Ez magyarázza, hogy a politikai bűncselekménynek minősülő esetek kb. 20 százalé-
kában érintettek voltak a klérus tagjai.¹⁵ Avraamij írása egy további szempont miatt is ki-
emelkedik a korabeli kritikai hangvételű források tömegéből: „szokatlanul részletes volt”.¹⁶
Időszerű, hogy röviden bemutassuk, ki is volt Avraamij, a „Füzetek” szerzője.

Avraamij életének alakulását 1696 előtt csak meglehetősen hézagosan rekonstruálhat-
juk, alapvetően azokra a rövid megjegyzésekre támaszkodva, amelyeket a szerző erre vo-
natkozóan művében tesz. Mivel azt írja, hogy a 36. évét tölti az Andrejevskij kolostorban,
így 1660 körül kerülhetett oda.¹⁷ E híres kolostort 1648-ban alapította az Alekszej cár köz-
vetlen környezetébe tartozó bojár, Fjodor Rtyiscsev.¹⁸ Rtyiscsev a szellemi élet felvirágoz-
tatására Kijevből hívott meg tudós szerzeteseket, akik a kolostor iskolájában az egyházi
szláv nyelv mellett görögöt, latint és filozófiát is tanítottak.¹⁹ A kolostor tehát sokkal széle-
sebb körű ismereteket közvetített a szerzeteseknek, mint a hagyományos kolostori iskolák.
Ennek a kulturális közegnek a hatása Avraamij írásában egyértelműen kimutatható. Avraa-
mij egy alkalommal hagyta el hosszabb időre az Andrejevskij kolostort: 1693-ban vagy
1694-ben egy évig a Szentháromság-Szent Szevrij kolostorban lakott, mivel előljárói posz-
tot kapott, de 1694-ben visszatért.²⁰ Ugyanakkor fontos még kiemelni, hogy szerzőnk jó
ismeretekkel rendelkezett a *prikázok* működéséről.²¹ Nem véletlen tehát, hogy írásában az
ott tapasztalható visszaéléseket éles kritikával illeti. Amikor pedig ezekről a dolgokról szól,
stílust is vált: immár nem fennkölt stílusban ír, hanem a *prikázok*ban használatos munka-
nyelv fordulatait használja.²² Sőt beleszövi írásába az 1649-es törvénykönyv egyes passzu-
sait is.²³

Avraamij részint a hozzá eljutó hírek révén szerzett tudomást olyan dolgokról, illetve
a cárral való, többnyire véletlenszerű találkozásai során tapasztalt és hallott olyan dolgokat,
amelyek kiváltották elégedetlenségét. Ennek folytán például saját szemével látta a cárt ha-
jókázni a perejaszlavi tavon, sőt a cár maga számolt be neki arról a szerencsés kimenetelű
kalandjáról a Fehér-tengeren, melynek során egy viharban majdnem életét veszítette.²⁴ Még
inkább nyugtalanították Avraamijt azok a hírek, amelyeket a cár viselkedéséről hallott –
erről azért rendelkezhetett részletes információval, mert az Andrejevskij kolostor hagyó-
mányosan jó kapcsolatokat ápolt a cári udvarral (a *Preobrazsenszkij prikáz* jegyzőkönyvéből
tudjuk, hogy Avraamij találkozott a Miloszslavszkij nemzetség (Szojja és V. Iván rokon-
sága) egyik prominens tagjával).²⁵ Avraamij kritikájának fókuszában tehát két dolog állt:
a cár személyes viselkedése és kormányzásának visszásságai (főleg a *prikázok*ban tapasztal-
ható visszaélések).²⁶ A kritika mindkét területe a politikai bűncselekmény kategóriájába
tartozott, amint említettük. De míg az előbbi tipikusan a moszkvai hatalmi ideológia alap-
állítását tükrözi, abban az értelemben, hogy a hatalmi ideológia fókuszában Péter előtt „az

¹⁴ Hughes 449.

¹⁵ Golikova 130.

¹⁶ Hughes 450.

¹⁷ Baklanova 136.; Avraamij 144–145.

¹⁸ Balkanova 136.; Golikova 78.

¹⁹ Golikova 78.

²⁰ Baklanova 136., 137.; Avraamij 145., 147.

²¹ Golikova egyik mondatából (a megfogalmazás nem egyértelmű) arra lehet következtetni, hogy
a *Nagy Kinestár prikáz*ban dolgozott, mielőtt szerzetesnek állt. Golikova 79. Baklanova szerint
vizsgolt az Andrejevskij és a Szentháromság – Szent Szevrij kolostorok gazdasági ügyeinek in-
tézése során került kapcsolatba a *prikázokkal*. Baklanova 138–139.

²² Baklanova 138.

²³ Baklanova 138.

²⁴ Golikova 78.

²⁵ Golikova 78–79.

²⁶ Golikova 81.

uralkodó morális személyisége” állt,²⁷ addig az utóbbi tekintetében már egyértelműen megfigyelhetjük a kormányzásra vonatkozó nyugati hatások érvényesülését.

A politikai bűncselekmény törvényi meghatározására az 1649-es törvénykönyv (*Ulozsenyije*) II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoi csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoiye zdorovje oberegaty)*. Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* („az Uralkodóra (*Goszudar*) vonatkozó tett vagy szó”) kifejezéssel jelölték,²⁸ mely a későbbiekben *szlovo i gyelo goszudarevo* alakban („az uralkodóra vonatkozó szó és tett”) formában honosodott meg. Miközben a törvénykönyv tételesen megnevez olyan bűncselekményeket, amelyek kétségkívül a felségárulás körébe tartoztak (például ha valakinek szándékában állna az, hogy a „Moszkvai államot hatalmába kerítse és [ott] Uralkodó legyen”; ha valaki az uralkodó egészségére nézve káros dolgot gondol ki és azt végre akarja hajtani; árulást követ el, vagy összesküvést sző az uralkodó ellen, stb.) és konkrétan azonosítható szándékokra, valamint cselekményekre vonatkoztak, maga a formula már meglehetősen tág teret adott a bizonytalanságnak. A törvénykönyv ugyanis a „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”.²⁹ Fontos megemlíteni a formula kapcsán, hogy az *Ulozsenyije* teljességgel hallgat arról a politikai bűncselekményről, amely az „illetlen szavak”, „illetlen beszéd” (*nyeprisztojnije szlova, nyeprisztojnije recsi*) kategóriájába tartozik; annak ellenére, hogy „a XVII. század moszkvai gyakorlata jól ismerte a politikai bűncselekmények e fajtáját”, és ezen „általában véve az uralkodói becsület szóbeli megsértését értették”.³⁰ A hiátus azért is különös, mert az ítélkezés gyakorlata azt mutatja, hogy az efféle ügyek tették ki a politikai(nak minősített) bűncselekmények zömét.³¹ „A feljelentések csak úgy ömlöttek az ország minden részéről, elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból kikerülő informátoroktól.”³²

Tyelberg a 17. századi moszkvai állam ítélkezési gyakorlatának vizsgálata alapján tárja fel, hogy milyen ügyek tartoztak ide. Négy fő csoportot állít fel az esetek alapján, amelyek a forrásokban mint „illetlen szó”, illetve „illetlen beszéd” és ehhez hasonló elnevezések alatt szerepelnek. Témánk szempontjából ezek közül kettő lényeges: sértő megjegyzések a cár személyére (származására, viselkedésére stb.) vonatkozóan, beleértve az ilyen jellegű híresztelések terjesztését; az államügyekre vonatkozó kritika, illetve „kösza hírek terjesztése közelgő politikai változásokról”.³³ 1716-ban viszont Péter Hadiszabályzata, szemben az 1649-es törvénykönyvvel, a cár személyének és politikájának kritizálását már expressis verbis a politikai bűncselekmény kategóriáiként kezelte.³⁴ *A szlovo i gyelo goszudarevo* formula, melyet csak 1762-ben töröltek el, tehát olyan „bianco vád” volt, amely „nem tett

²⁷ Bushkovitch 441.

²⁸ Hellie, R.: *The Muscovite Law Code (ULOZHENIE) of 1649. Text and Translation.* Irvine, California, 1988. II. 14. tc. (6.) Novombergzkij forrásközlésének áttanulmányozása alapján kijelenthetjük, hogy a formula elvéve már 1649 előtt is előfordult. Novombergzkij, N.: *Szlovo i gyelo goszudarevi.* (Processzi do izdanyija Ulozsenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda) I. k. Moszkva, 1911. Az esetek (több mint 300 eset) elsöprő többségében (2 eset kivételével) azonban külön *goszudarevo szlovo*, illetve *goszudarevo gyelo* szerepel. Kivételként lásd 1623-ból: *goszudareva gyela i nyikakogo szlova nyet* Novombergzkij No 9. (9.); és 1646-ból: *goszudarevi gyela i szlova.* Novombergzkij No. 86. (147.)

²⁹ Golikova 21.

³⁰ Tyelberg, G. T. *Ocserki polityicseszko szuda i polityicseszkih presztuplenij v moszkovszkom goszudarsztve.* Moszkva, 1912. (a továbbiakban: Tyelberg) 106.

³¹ Tyelberg 106., 113.

³² Kivelson, V. A.: *Merciful Father, Impersonal State: Russian Autocracy in Comparative Perspective.* *Modern Asian Studies*, 1997. (a továbbiakban: Kivelson 1997.) 655.

³³ Tyelberg 106–110.

³⁴ Baklanova 25.

különbséget felségárulás és felségsértés közt”.³⁵ A „bianco vád” pedig az elrettentés hatásos eszköze volt. Avraamij nem véletlenül említi „Füzeteiben”, hogy akik a híreket tudomására hozták, arra kérték: senkivel ne beszéljen ezekről, ha pedig mégis így tenne, akkor ne fedje fel kilétüket.³⁶ Ugyancsak nem véletlenül írta művének végére, hogy az a jobbítás szándékával íródott és senkinek nem mutatta meg!³⁷ Ennek ellenére Avraamijt kínvallatásnak vetették alá, melynek hatására megnevezte azokat a személyeket, akikkel politikai dolgokról eszmét cserélt: közülük a legjelentősebbek Matvej Bogdanovics Miloszslavszkij bojár, valamint három, a kormányzésekben szolgáló alírnok voltak.³⁸ Mindenki ellen eljárás indult, aki csak részt vett az ügyben, még azon személy ellen is, aki a „Füzetek” másolója (a tisztázat) írója volt.³⁹ A perbe fogott személyek közül néhányat felmentettek (mint például Matvej Bogdanovics Miloszslavszkijt), másokat enyhébb, illetve súlyosabb büntetéssel sújtottak: az alírnokokat megkorbácsolták, majd családostul Azovba száműzték őket szolgálni, a tisztázat írója botozást kapott és kolostorba küldték.⁴⁰ Avraamij büntetése az volt, hogy egy másik kolostorba száműzték, de parancsba adták, hogy „testvériesen” bánjanak vele.⁴¹ A történetek ellenére 1701 elején Avraamij újra hallatott magáról: egyik rokona kijuttatta levelét a kolostorból, melyet egy halász Moszkvába vitt Cserkasszkij hercegnek.⁴² Hamarosan ez a levél is a *Preobrazsenszkij prikáz*ban kötött ki, Avraamij rokonát és a halászt pedig írástudatlanságuk mentette meg a súlyosabb büntetéstől – amikor kiderült, hogy nem tudják mi áll a levélben, Romodanovszkij (a *Preobrazsenszkij prikáz* vezetője) elegendőnek vélte a botozást és szabadon engedte őket.⁴³ A következmények azonban Avraamij számára immár kellemetlenebbek voltak: megtiltották neki a kolostor elhagyását, illetve azt, hogy bárkit fogadjon; ezenkívül elkobozták kézíratait, valamint eltiltották mindenféle írástól, s ennek érdekében megtiltották, hogy tintát és papírt adjanak neki.⁴⁴ Azt pedig, hogy a kolostor apátja a jövőre nézve betartsa a szigorú őrizet szabályait, garantálta az az 50 rubeles büntetés, melyet az apát Avraamij hanyag őrzéséért kapott.⁴⁵ Golikova nem közli a *Preobrazsenszkij prikáz* végzésének pontos dátumát, így ennek hiányában sajnos nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon az Avraamijjal szemben alkalmazott szankciók Péter egyik 1701-es rendeletének alkalmazását jelentették-e, illetve, hogy e szankciók csak mintegy előrevetítették a szerzetesekkel szemben követett péteri politikát. 1701. január 31-én kelt rendeletében a cár ugyanis megtiltotta a szerzeteseknek, hogy zárt ajtók mögött bármiféle levelet írjanak és azt is, hogy tintát, papírt tartsanak celláikban; ha mégis írniuk kellett valamit, feletteseik utasítására, akkor azt csak a refektóriumban teheték és nem titokban.⁴⁶ 1718-ban a tilalom szigorúbbá, mondhatni teljessé vált, amikor rendeletben tiltottak el immár mindenkit, a vallási tanítók kivételével, hogy „zárt ajtók mögött” írjanak.⁴⁷ 1701-ben egyébként még további korlátozó intézkedések láttak napvilágot az

³⁵ Dixon, S.: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999. 196.

³⁶ Avraamij 146.

³⁷ Avraamij 155.

³⁸ Golikova 85.

³⁹ Golikova 85.

⁴⁰ Golikova 85–86.

⁴¹ Golikova 86.

⁴² Golikova 86.

⁴³ Golikova 86.

⁴⁴ Golikova 86.

⁴⁵ Golikova 86.

⁴⁶ Papmehl, K. A.: *Freedom of Expression in Eighteenth-Century Russia*. Hága, 1971. (a továbbiakban: Papmehl)2.

⁴⁷ Papmehl 2.

egyház vonatkozásában, melyek közül a legfontosabb a *Kolostori prikáz* újjáélesztése volt. Ez azt jelentette, hogy a kolostorok bevételei felett immár az uralkodó rendelkezett.

3. A „Füzetek” szerkezeti felépítése és tartalma

A tartalmi elemzés előtt elengedhetetlenül szükséges, hogy vázlatosan áttekintsük a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológiának a téma szempontjából releváns elemeit. A moszkvai hatalmi ideológia premisszái az uralkodó kötelességeit, tehát az uralkodói hatalom célját tekintve a következő pontokban foglalhatók össze: 1. a cár mint Isten kiválasztottja, Isten akaratát közvetíti a nép felé; 2. a cár felelős Isten színe előtt: egyéni vallásosságának fenntartásáért, az ortodoxia megvédelmezéséért és „országja jó rendjének megőrzéséért”.⁴⁸ Azért pedig, hogy a cár mindezt érvényesíteni tudja, hatalma, Isten törvényeit kivéve, nem lehet kötve semmiféle jogi korláthoz (például természetjoghoz, fundamentális törvényekhez).⁴⁹ A jogilag korlátlan uralkodó (az autokrata) képe mellett azonban léteztek más, „ugyanolyan jelentős és ugyanolyan hivatalos aspektusai” is a cári hatalom legitimációjának, amelyek egyben „csillapították” is e korlátlan hatalmat.⁵⁰

A legkézenfekvőbb az volt, hogy emlékeztették az uralkodót kötelességeire, főként vallási missziójára (azaz, hogy az ortodox keresztényeket a Megváltás felé vezesse), és arra a büntetésre, amit a Mindenható ró ki rá, amennyiben nem teljesíti Istentől kapott hatalmával járó feladatait.⁵¹ Az autokrata képe mellett tehát létezett a vallásos és igazságos uralkodó képe is.⁵² A „csillapítás” legfontosabb eleme azonban az az uralkodói imázs volt, amely a cárt „könyörületes atyaként” állította be.⁵³ A „csillapítás” további kardinális elve (és egyben persze legitimációs premissza is) volt a bojárjaival, illetve rokonaival, valamint a klérussal harmóniában élő, velük közösen cselekvő cár képe.⁵⁴ Ez azonban nem nyugati értelemben vett „világi-alkotmányos” harmónia volt, hanem „valláserkölcsi” harmónia.⁵⁵ Bármennyire ellentmondásos is a nyugati elme számára a korlátlan hatalom és az említett kollektív cselekvés és harmónia elvének összekapcsolása, ez egyáltalán nem jelentett problémát az orosz felfogás számára: „a cár erényessége”, bölcsessége és jámborsága volt az, „ami összebékítette a két dolgot”.⁵⁶ Ebben a vonatkozásban (és egyáltalán az ideológia különböző elemeinek összekapcsolásában) központi szerepet kapott a tanács.⁵⁷ A tanácsadásra azonban ugyanaz a megállapítás érvényes, mint a harmóniára: azaz vallási-profétikus, nem pedig jogi alkotmányos jellegű volt.⁵⁸ A kollektív cselekvő cár képe a tanács motívumával átszöve azt eredményezte, hogy az ideológiában fontos szerephez jutott egy további uralkodókép: a „hibázó, vagy éppenséggel »jó« uralkodó, akit vagy jó útra téríthet-

⁴⁸ Rowland, D.: Did Muscovite Literary Ideology Place Limitations on the Power of the Tsar (1540s–1660s)? *Russian Review*, 1990. (a továbbiakban: Rowland 1990.) 148. Ostrowsky, D.: *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304–1589*. Cambridge, 1998. (a továbbiakban: Ostrowsky) 213.

⁴⁹ Rowland 1990. 148; Kivelson, V. A.: *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, 1996. (a továbbiakban: Kivelson 1996.) 16., 212.

⁵⁰ Kivelson 1996. 212.

⁵¹ Kivelson 1996. 213.

⁵² Kivelson 1996. 213.

⁵³ Kivelson 1997. 656.

⁵⁴ Bushkovitch 24–25; Kivelson 1996. 212–213.

⁵⁵ Bushkovitch 24.

⁵⁶ Bushkovitch 24–25.

⁵⁷ Kivelson 1996. 213.

⁵⁸ Rowland 1990. 154. Bogatyrev, S.: *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s–1570s*. Helsinki, 2000.

nek a bölcs tanácsadók, vagy félrevezethetnek a hízelgők”.⁵⁹ A jó tanácsadóknak pedig köteleességük volt, hogy a vétkező és ebből következően megtévedt uralkodót a helyes útra térítsék.⁶⁰

A „Füzetek” szerkezete a következőképpen alakul: a közel 2 oldalas bevezetőt egy 6 oldal terjedelmű *kérelem*, azt pedig egy 4,5 oldalnyi *melléklet* követi, amelyben Avraamij konkrét intézkedéseket javasol az uralkodónak; majd egy (a szerző által a melléklettől külön jelzettel el nem választott) háromnegyed oldalnyi utószó zárja az írást. Az utószó azonban úgy is felfogható mint a kérelem zárszava.

A bevezető nem más, mint egy teológiai lecke a politikai hatalom eredetéről, melyben betétként egy rövid intelem kap helyet. A szerző lakonikusan összefoglalja az emberiség történetét a világ és az ember teremtésétől a királyok megjelenéséig, majd olyan általános megfogalmazásokat ad az uralkodó kötelezettségeit illetően, amelyek összhangban vannak a tradicionális moszkvai ideológiáról már korábban elmondottakkal: „Kezdetben létrehozta és megteremtette Isten végtelen bölcsességével a világot ... Azután létrehozta és megteremtette Ádámot, az embert és annak bordájából Évát, és megparancsolta nekik, hogy a Paradicsomban éljenek ... Minden teremtménye fölé emelte Ádámot és Évát, ésszel és hasonlatossággal, valamint végtelen bölcsességgel adományozva meg őket és még azokat is, akik tőlük születtek; és ez egészen mostanáig az ő parancsa által áll fenn változatlanul. És több év eltelvén és a természeti törvények okán (po presesztvii mnogih let i jesztyesztvennih zakonov) adott nekik királyt (*carja*) testvéreik közül, és megparancsolta neki, hogy uralkodjon a pogány országok felett és parancsoljon saját testvéreinek. És egészen eddig az időig közülük való királyok és fejedelmek parancsolnak, és ők uralkodnak testvéreik, valamint a pogány országok felett; és ők a törvény szerint bírászkodtak alattvalóik felett (*poddannim*), és mindenben igazságot szolgáltattak nekik (vo vszjom pravdu), és ezért üdvözültek; és ezért emlékeznek meg méltón róluk Isten templomaiban a szent könyvekben, és az otthonokban a krónikákból ezért olvasnak és mesélnek róluk a hallgatóság okulására. Mások azonban, akik nem a törvény szerint és a becstelenséget nem félve uralkodtak, sokan meghaltak emiatt és az emléküik is becstelen. És mostanság is vannak olyanok, akik ésszerűen (*razumno*) és az isteni törvények és a szent atyák hagyományja szerint uralkodnak és kormányoznak, és a régen volt királyokhoz hasonlóan ítélnék és szolgáltattak igazságot mindenben (vo vszjom pravdu), és éppen ezért üdvözülnek; mások viszont, megfélemlézve az istenfélelemtől és a halál órájáról és mindenki igazságos bírójáról, aki még a királyoktól sem fél, meghalnak.”⁶¹

Már e bevezetőben megfigyelhetjük a tradicionális és a modern elemek keveredését.

Az idézetben ugyanis egyfelől Avraamij emlékezteti az uralkodót kötelezéseire, azaz megjelenik a vallásos és igazságos uralkodó képe; de érdekesebb számunkra az, amit a politikai hatalom keletkezéséről ír, mégpedig két szempontból. Egyrészt azért, mert a tradicionális orosz felfogással ellentétben az uralkodói hatalom létrejöttét nem közvetlen isteni beavatkozásból, az isteni elrendelésből vezeti le, hanem a természeti törvényekből: azaz mintegy a dolgok természetes folyamatként fogja fel. Másodsorban Avraamij eszmefuttatásának érdekessége abban áll, hogy tulajdonképpen megegyezik azzal a koncepcióval, melyet Robert Filmer fejtett ki a 17. századi Angliában (persze sokkal grandiózusabb terjedelemben), és amely a legtávolabb ment el az úgynevezett patriarchalizmus, azaz az uralkodói és az atyai hatalom viszonyának értelmezésében. Filmer koncepcióját, melynek a teremtés a központi eleme, a következőképpen foglalja össze Kontler László: „A teremtés nemcsak az emberi, hanem egyszersmind a társadalmi lét eredete is, belőle következik annak minden lényeges tartozéka. Megteremtését követően Ádám egy ideig az egyetlen lé-

⁵⁹ Rowland 1990. 153.

⁶⁰ Rowland 1990. 148. Ostrowsky 204.

⁶¹ Avraamij 143–144.

tező emberi lény volt, s az egész világ minden teremtményével együtt az ő hatalma alá tartozott: senkivel sem osztozott rajta, s az emberi lét efféle kezdeteivel Isten szándéka félreérthetetlenül annak kinyilvánítása volt, hogy minden további emberi lény is egyetlenegynek legyen alávetve.”⁶² Minden további ember Ádám leszármazottja volt, és Ádám családfő, tehát atyai hatalmánál fogva uralta a Földet: ennek az atyai hatalomnak az örökösei lettek aztán az emberek sokasodásával a későbbi királyok, Ádám hatalma pedig az elsőszülöttség jogán öröklődött.⁶³ Ebből egyrészt az következik, hogy az atyai hatalom és a királyi hatalom azonosak, másrészt viszont az, hogy a politikai hatalom keletkezése természetes: ezért is hangzik így Filmer munkájának címe, *Patriarcha. A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellen*.

Nézzük végül röviden a koncepciót, magának Filmernek a szavaival: „A teremtés az embert utódainak fejedelmévé tette. S kétségtelen, hogy nemcsak Ádám, hanem az atyáság jogán az őt követő patriarchák is királyi hatalmat élveztek gyermekeik fölött ... Ez az uralom, amelyet Ádám a teremtés révén, a patriarchák pedig a tőle való leszármazás jogán az egész világ felett élveztek, oly hatalmas és bőséges volt, mint bármely más monarcha legtokéletesebb uralma a teremtés óta ... S e patriarchális hatalom aztán fennmaradt nemcsak az Özönvízig, hanem azt követően is ...”⁶⁴ Nem tudhatjuk, hogy ismerte-e Avraamij Filmer művét. Nagy valószínűséggel nem, de ennek eldöntése nem is elsőrendű kérdés számunkra. Ami viszont fontos, az Avraamijnak a politikai hatalom keletkezéséről vallott felfogása: a természeti törvényből vezeti le ezt, a természetjog pedig igen fontos szerepet kapott az új péteri ideológiában is a társadalmi szerződés eszméje kapcsán.⁶⁵ A „természeti törvény” (*zakon jesztyeszivnennij*) kifejezés használata, az „ésszerűsége” (*razumno*), majd nem-sokára a „józan észre” (*razum zdrav*) való hivatkozása (lásd a következő idézetet) egyértelművé teszik, hogy Avraamij valamilyen szinten ismerte a természetjog fogalmát. A természetjog ugyanis nem más, mint a természetes, azaz józan ész (mely által különbséget tehetünk jó és rossz közt) diktátumainak összessége.⁶⁶

Az uralkodóknak szóló általános intelmek után a szerző immár a konkrét helyzet elemzésére tér át: „És erről most hallgassunk és szakítsuk meg a szót ..., minthogy nem tudatlan emberhez intézem szavam és nem neki írok, hanem jó elmével bíróhoz és az ész terén sokakat felülmúlóhoz és a Szentírást ismerőhöz, aki nemcsak magát, hanem sokakat bölccsé tud tenni, és őket ... a helyes gondolkodásra tudja irányítani. Ezt pedig a buzdítás céljából írtam, mert a dolgok sokasága miatt a szükséges dolgok is elfelejtődnek ...”⁶⁷ Ezután következik a kérelem.

Ebben a kérelmek formai kívánalmainak megfelelően Avraamij megszólítja az uralkodót, és elmondja milyen hírek jutottak el hozzá (az Andrejevskij kolostorba, illetve a Szentháromság-Szent-Szergij kolostorba) „különböző rangú emberektől”. Ezek szerint mindenki várta, hogy a cár mikor „válik férfivá és köt törvényes házasságot, és azt, hogy akkor felhagy a gyermeki játszadozással, és mint meglett férfi majd mindent jobbra fordít”.⁶⁸ E várakozások azonban nem teljesültek, ezért kezdetét veszi Avraamij kritikájának hosszú lis-

⁶² Kontler L.: Az állam rejtelvei. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Kontler) 104.

⁶³ Kontler 105.

⁶⁴ Idézi: Kontler 105.

⁶⁵ Erre lásd: Sashalmi E.: A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Szerkesztette: Fischer F.–Majros J. – Vonyó J. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000.

⁶⁶ Lásd például Aquinói Tamás tömör definícióját. Kelly, J. M.: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. (a továbbiakban: Kelly) 144.

⁶⁷ Avraamij 144.

⁶⁸ Avraamij 145.

tája. Fontos, hogy első helyen a kormányzás bírálata szerepel, melyben meglehetősen nagy teret kapnak a *prikázok*ban tapasztalható visszaélések, és csak általánosságban érinti ehelyütt a cár személyes viselkedését (az erre vonatkozó konkrétumokat csak később említi): „És ők ebben a reményben mintegy csalatkoztak, mert férfivá érven és megnősülvén szükségtelen hadjáratokba bocsátkozott, nem törődve azzal, amint kellett volna, hogy *mindenki számára valami hasznosat tegyen (vszjem poleznoje) ...*, hanem szomorúságos és siralmas tréfákat űzött szóban és más módon, és Istennek nem tetsző dolgokat művelt, olyanokat, amelyekből neki kellett volna tiltania *alattvalóit (poddannih)*, és éppen ő teszi ezeket, és ők [az alattvalók] már a jövőben jót hamarosan nem remélhetnek. *Felhagyván államának bármiféle kormányzásával (pokinuv gye vszjakoje pravlenyije goszudarsztva szvoego)* megparancsolta, hogy azt egy parázna, egy *megvesztegethető személy (mzdoimec)* kormányozza, aki [csak] gazdagodni akar, aki nem ismeri az istenfélelmet, és nem tartja elméjében sem a keresztcsoókkal megpecsételt esküt, sem a halál óráját, valamint azt sem, hogy miként kell majd számot adnia Istennek, az összes bíró legigazságosabbikának. És amikor neki [a cárnak] az volt a dolga, hogy embereket kellett kiválasztania egy olyan *fontos dologra* [ti. az igazságszolgáltatásra], *amelyre Istennek valamint az egész államban az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van (gyelo bogu i jego podnacsalnim ljugyam vszego goszudarsztva potrebnaje) ...*, hogy erre a legjobb embereket válassza, akik istenfélők, és elméjükben tartják a keresztcsoókkal megpecsételt esküt és a halál óráját, és törődjen azzal, hogy ők mindenki számára *igazságosan (pravedno)* ítéljenek, kicsinynek és nagyoknak, gazdagnak és szegénynek egyaránt ..., nos [a dolog úgy áll, hogy] ők, a *gyákoktól az algyákokig [gyák: a központi kormányzervekben (prikázokban) dolgozó hivatalnok] mostanság is, elfeledvén az istenfélelmet és a keresztcsoókkal megpecsételt esküt és a halál óráját, arcátlanul tönkreteszik az államot (gubjat goszudarsztvo)*, igazságtalanul ítélnék ...”⁶⁹

Avraamij kritikájának kiindulópontja tehát egy Nyugatról átvett elv: az uralkodásról mint a közjót szolgáló hivatalról szóló ósrégi tanítás. 1682-ben Fjodor cár a közjóra (*obszseje dobro*) hivatkozva törölte el a *mesztnyicsesztvo* intézményét. E tény jelzésértékű, hiszen a moszkvai állam kormányzati rendszerének egyik legfontosabb intézményét szüntette meg (a 15. században már élt ez a hivatali és katonai pozíciók betöltését szabályozó rend), mégpedig egy olyan elv nevében, amely akkorra már egy évezrede sarkköve volt a nyugati politikai gondolkodásnak,⁷⁰ viszont hiányzott a tradicionális moszkvai hatalmi ideológiából, és csak Fjodor 1682-es rendeletében jelent meg először egy hivatalos állami dokumentumban. Fjodor rendelete így fogalmaz: „... és nekünk isteni parancs szerint kötelességünk ... alaposan megfontolni, intézkedni és rendelkezni, hogy minden rangú és korú ortodox keresztény jobb állapotba kerüljön, és hogy ez az állapot megszilárduljon; azokat a dolgokat pedig, amelyek pusztuláshoz és a közjó (*obszsego dobra*) megkisebbitéséhez vezetnek, lerombolni és kiirtani”.⁷¹ Ez a megfogalmazás sok tekintetben közel áll az 1702-es manifesztumban írottakhoz, de fontos különbség, hogy Fjodor rendeletében egyáltalán nem szerepel az alattvaló szó, ugyanakkor az egész szöveg vallási pátoósszal van átitatva.⁷²

⁶⁹ Avraamij 145.

⁷⁰ Kelly 95–96. Az eszme elfogadásában kulcsszerepet játszott Sevillai Izidor hatása.

⁷¹ Russzkoje zakonodatyeł'sztvo X–XX vekov. 4.k. Moszkva, 1986. 38.

⁷² L. Hughes kiemeli a „vallási elemet”, amely viszont hiányzik Péter manifesztumából. Hughes 545–546. 273. jegyzet. A vallási pátoós, persze Avraamij művének bizonyos részeire is jellemző. Lásd például az első idézetet, illetve a továbbiakban idézendő részeket.

Avraamij a társadalmi hasznosság elvének hangoztatásával, amely már közel áll a péteri „közhaszon” (*obszsaja pol'za*) elvéhez,⁷³ az uralkodás közfunkció jellegét emeli ki, csakúgy mint a „felhagyván államának bármiféle kormányzásával” kijelentéssel is. Ebből a nézőpontból szemlélve viszont már más színben tűnik fel a *prikázok*ban tapasztalható visszaélések kritizálása. Ez már nem pusztán a korábbi sztereotip panasz, hanem az uralkodó hivatalából fakadó követelmény: a cár dolga az, hogy orvosolja ezt a problémát. A közjó elvének hangoztatása mindazonáltal még meglehetősen újszerű eszmének számított Avraamij részéről 1696-ban, hiszen az orosz ideológia nyugatosodása csak a 17. század közepétől indult meg. Nagy Péter uralkodásának korai éveiben pedig korántsem volt az az „államszolgá” típusú uralkodó, mint akit benne az 1700-as narvai vereség után megismerhettünk: sokkal inkább kicsapongásairól volt híres (amelyek persze azért a későbbiekben sem szűntek meg).

A közjó elvének hangoztatása után hamarosan megjelenik a kritika másik pillére is a műben: „Amint azt sokan beszélnek és bánkódnak miatta, de amin változtatni senki nem tudott, a cár határtalanul csökönyös lett, sem anyjára ... sem feleségére ... sem gyóntatójára ... sem más rokonára nem hallgat és jó tanácsukat nem fogadja meg. És én mondtam nekik, hogy ők tudassák ezt veled és kérelmezzék tőled, nagy uralkodó, hogy te az Isten és a jó emberek számára szükségtelen dolgokat elhagyd, viszont az Istennek és a jó embereknek tetsző és nekik szükséges dolgokhoz serényen léss hozzá és figyelmesen örködj azokon. És ők azt mondták nekem, hogy emiatt nem merik ezt tenni: mert akkor majd úgy beszélnek rólunk mintha mi lázadást szítanánk, és majd büntetésben, otthonaink romlásában és száműzetésben lesz részünk. És azt mondták: ezt kérelmezni és erről beszélni a legszentségesebb patriarchának, a nagy uralkodó lelki atyjának a tiszté, és a szentséges metropolitáké és érsekeké és az igazhitű püspököké, és az arhimandritáké és a kolostorok előljáróié és az egész zsinaté; mert az Úr Isten arra rendelte őket, hogy minden emberről gondoskodjanak az Úr Isten felé, hasonlóképp az igazhitű cároknak is gondoskodniuk kell mindenféle világi, szükséges közügyről (o vszjakih mirszkih obszsih nuzsnih gyelah).”⁷⁴

Ami az idézet elején kifejezésre jut, az nem más, mint a tradicionális moszkvai hatalmi ideológia egyik idézett uralkodókép toposza: a rokonaival, bojárjaival, a klérussal harmóniában élő, az ő tanácsukra hallgató uralkodó ellenpólusa. Ha pedig, miként most is, a „gonosz tanácsadók”, a hízelgők miatt megbomlott ez a harmónia, és a cár eltért az isteni törvénytől, akkor a moszkvai ideológia szerint a bölcs (egyházi és világi) tanácsadóknak, a korabeli szóhasználatnál élve, „Izrael hatalmasainak” kötelességük, hogy az uralkodót figyelmeztessék.⁷⁵ Avraamij is a keresztény vallás parancsa által vezetettve figyelmezteti az uralkodót: ha rá „mint jelentéktelen és ostoba személyre” nem is hallgat a cár, akkor hallgasson a rangban hozzá hasonlóra, Dávidra, Izrael királyára.⁷⁶

A moszkvai ideológia azonban nem írta pontosan körül a tanácsadók körét: „a potenciális tanácsadók identitása homályban maradt”.⁷⁷ Ugyanakkor volt egy olyan elfogadott elv, J. H. Berman „féljogi fogalomnak” nevezi,⁷⁸ amelyet a moszkvai politikai rendszer

⁷³ A hasznosságra mint a péteri uralkodói éthosz lényegére lásd: Sashalmi E.: Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt. In: Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló. Szerkesztette: J. Újváry Zs. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 104–106., 133–136.

⁷⁴ Avraamij 146–147.

⁷⁵ Ostrowsky 204.

⁷⁶ Avraamij 148.

⁷⁷ Rowland 154.

⁷⁸ Berman, H. J.: Justice in Russia. Cambridge, Mass. 1950. (a továbbiakban: Berman) 134.

a 15. században fejlesztett ki, és amely ebben a vonatkozásban jelentőséggel bírt. Nevezetesen „a magas rangú egyházi személyek azon [elő]joga, hogy közbenjárjanak a cári kegyvesztettség áldozatainak érdekében, illetve hogy könyöröghessenek a cárnál azért, hogy változtassa meg azt, ami összeegyeztethetetlen a keresztény vallással”.⁷⁹ Ez *pecsalovanyije* elnevezés alatt volt ismert (szó szerinti jelentése: kesergés), és csak kérelem formájában realizálódhatott.⁸⁰ Ez a kérelemként megfogalmazott burkolt kritika volt az egyetlen legitim (legitim abban az értelemben, hogy „félíg jogi” dolognak tekinthető) eszköz arra, hogy a társadalom valamely tagja (a magas klérus képviselője) elvileg felségsértés elkövetése nélkül kritikái tanácsot adjon a cár számára. Ez azonban nem kötelezte a cárt, sőt súlyos következményekkel is járhatott.⁸¹ Hasonló, de nem jogi, hanem prófétikus szerepet töltöttek be még a szent félkegyelműek (*jurogyivije*), akiket a társadalom különleges becsben tartott, és akik ezért, mondhatni, érinthetetlenek voltak még a cár számára is: míg IV. Iván megalázta, börtönbe záratta és végül megölette az őt kritizáló Filip metropolitát, addig korának két leghíresebb szent félkegyelműje, Vaszilij Bljázsennij és Pszkovi Nyikola szemtől szembe kritizálták a cárt – büntetlenül. A következményektől (a cár, illetve a patriarcha haragjától⁸²) való félelem miatt írta tehát Avraamij az imént idézett részletben, hogy azt a tanácsot kapta: a patriarcha és a vezető egyházi személyek tisztelték az, hogy kérelemmel közbenjárjanak ilyen ügyekben a cárnál. Sőt, később kifejezetten elismeri, hogy a *pecsalovanyije* a magas klérus exkluzív privilégiuma, nem pedig az övé, az egyszerű szerzetesé. Könyörög a cárnak, hogy ne haragudják, amiért „olyan ügybe avatkozott, amely nem rá tartozik”; a patriarcha kérelmére utalva pedig azt írja: a patriarchával ellentétben „Isten nem kérte őt arra, hogy ugyanígy tegyen”.⁸³ Avraamij tehát súlyos kritikáját próbálja ezáltal kedvezőbb színben feltüntetni, és ugyanezt szolgálja az is, hogy állandóan hangoztatja, milyen haszonnal jár a cár számára, ha megfogadja tanácsait. Erős eufémizmussal így nyilatkozik: „Én leírtam, amit hallottam, és összevettem, hogy nem áll-e ellentétben a Szentírással ...; ha figyelmesen elolvasod, és úgy teszel, amint le van írva, nem lesz számodra haszon nélkül való.”⁸⁴

Avraamij eljárása, ahogy tulajdonképpen kérelemnek tekinthető művét a cárhoz el akarta juttatni, nem a hatályos törvények szerint történt: sem akkor, amikor személyesen a cárnak akarta átadni azt, sem akkor, amikor közvetlenül az uralkodóhoz küldte, bár igaz, hogy ez utóbbi a cár bejegyzésével történt. Ugyanis az 1649-es törvénykönyv, amit Avraamij minden bizonnyal ismert, kimondta, hogy a templomban az istentisztelet alatt nem szabad kérelemmel zaklatni sem a cárt, sem patriarchát (1. fejezet, 8–9. tc.), illetve, hogy a kérelmeket az adott ügyben illetékes *prikáz*ba kell benyújtani, nem pedig a cárhoz (10. fejezet, 20. tc.).⁸⁵ Ezek az újonnan bevezetett tiltások azonban nem bizonyultak hatékonyak: „nem tudták megszüntetni a cárhoz írt közvetlen kérelmek gyakorlatát, mivel ez túlságosan is integráns része volt a politikai kultúrának”.⁸⁶ „A vallási modellhez hasonlóan, melyben az Istenanya, vagy valamely megfelelő szent jóakarátú közbenjárása biztosította a magasabb hatalmak kedvező figyelmét, a kérelmezés és a közbenjárás a moszkvai igazga-

⁷⁹ Berman 134.

⁸⁰ Berman 134.

⁸¹ Berman 134.

⁸² A mű utolsó sorában kifejezetten a patriarcha haragjától való félelemről ír Avraamij. Avraamij 155.

⁸³ Avraamij 149.

⁸⁴ Avraamij 150.

⁸⁵ Erre részletesen lásd: Kivelson 1996. 242–243.

⁸⁶ Kivelson 1996. 243. 1699-ben és 1700-ban rendeletekben tiltották meg a közvetlen kérelmezés gyakorlatát, s e rendeletek az 1649-es törvény újrafogalmazásai voltak. Hughes 93.

tási rendszer fundamentális módszerei voltak.”⁸⁷ E megállapítás fényes bizonyítékát találhatjuk meg Avraamij kérelmében is: „Közbenjáróim pedig nincsenek, az Úr Istenen és a keresztény nem (*hrisztyianszkij rod*) közbenjáróján, a legszentségebb Istenszülő Szűz Márián kívül.”⁸⁸

A kérelmek ugyanakkor, függetlenül attól, hogy fontos vagy jelentéktelen dolgról volt-e szó, gyakran a következő sztereotip formulával végződtek: „Uralkodó, cár és nagyfejedelem! Könyörülj (*szmilujszja*) rajtam.”⁸⁹ A kérelmek tehát az orosz uralkodóeszmé egyik alapvető sajátosságára, a cár könyörületességébe/irgalmasságába (*milosztj*) vetett hitre apelláltak.

Ahogy Istennel kapcsolatban elsősorban a könyörületességre helyezték a hangsúlyt, úgy a cárral, mint Isten képmásával és hasonlatosságával szemben is ez volt az elsődleges elvárás. Joszif Volockij, a moszkvai hatalmi ideológia atyja a következőt írta egy fejedelemhez címzett levelében a 16. század elején: „Bizony, aki megkapta a főhatalmat, annak kötelessége, hogy erejéhez mérten hasonlatossá váljon annak adományozójához: és semmivel sem lehet annyira hasonlatossá válni Istenhez, mint a könyörületességgel.”⁹⁰ Természetes tehát, hogy a cár könyörületességére való hivatkozás többször előfordul Avraamij művében. Legpregnansabban ez a *mellékletben* jelenik meg, és éppen a képmás-hasonlatosság modell kapcsán: „Nézz Isten teremtményére, és gondolkozz el: ha minden embernek hasonlítani kell a könyörületes Istenhez (*milosztjivomu bogu*), akkor annál inkább köteles ezt tenni – mindenkit megelőzve – a cár vagy valamely egyeduralkodó, minthogy sokaknál előbbre való a tisztelet és a hatalom tekintetében.”⁹¹

Ezek voltak tehát az imént elemzett terjedelmesebb idézetben (74. lábjegyzet) a moszkvai ideológia tradicionális elemei. Az idézet vége azonban már túlmutat ezeken, hiszen nemcsak az uralkodás mint közfunkció új, nyugati (a műben már korábban is előforduló) eszméjét tartalmazza, hanem a két hatalom, azaz a spirituális és a szakrális szféra megkülönböztetését is. A két dolog persze összefügg egymással.

Oroszországban Nyikon patriarcha egyházreformja (1653–1657) kapcsán tettek szert jelentőségre azok az Ukrajnán keresztül érkező nyugati politikai eszmék, amelyekkel a klérus az uralkodónak az egyházi ügyekbe való beavatkozását próbálta ellensúlyozni. A vallási és világi kötelezettségek hangsúlyozása az uralkodóval szemben ugyanis az ortodoxia felfogása szerint nem jelentette azt, hogy az uralkodó alá lett volna vetve az „egyházi hierarchia vagy bármely más emberi intézmény fennhatóságának”.⁹² Ellenkezőleg, magában az egyházban, az egyház kormányzásában az uralkodót központi hely illette meg, olyannyira, hogy nélküle az egyház elképzelhetetlen volt. Szükséges ehelyütt, hogy egy rövid kitérőt tegyünk a kérdés megvilágítására.

A nyugati kultúrkörben az egyházi és a világi hatalom egymáshoz való viszonya másként alakult a gregorián reform és az investitúraharc következtében. A Gelasius pápa által megfogalmazott ún. „kéthatalmi elmélet” (494) – eszerint: Krisztus után a földi világot kormányzó két hatalom elvált egymástól; nem lehet egy kézben, de a spirituális hatalom rendeltetése (a lelki üdvösségen való munkálkodása) folytán magasabb rendű, mint a test felett uralkodó világi hatalom – mind a pápai, mind a császári álláspont védelmezőinél kiindulópont volt, de eltérő értelmezést kapott az ellenfeleknél. A pápai teória elfogadta

⁸⁷ Kivelson 1997. 661.

⁸⁸ Avraamij 147.

⁸⁹ Kivelson 1996. 11.

⁹⁰ Idézi Ševčenko, I.: *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*. Harvard Slavic Studies, 1954. (a továbbiakban: Ševčenko) 158. Ezt a sort egyébként egy 6. századi bizánci királytűkőr írójától, Agapetustól vette át Volockij. Ševčenko 158.

⁹¹ Avraamij 153.

⁹² Benson, S.: *The Role of Western Political Thought in Petrine Russia*. Canadian – American Slavic Studies, 1974. (a továbbiakban: Benson) 254.

ugyan a dualitás létét, de ezt olyan erősen áthatotta a spirituális hatalom felsőségének elve, hogy ez gyakorlatilag a két hatalom egységben való szemléletét jelentette.⁹³ Eszerint a pápa mint az egyház feje politikai főséget gyakorol minden világi uralkodó felett, azaz jogában áll, hogy letegye őket trónjukról, mivel a világi hatalmat az uralkodók az egyház kezéből kapják. E teória, mely a hierokrácia (papi hatalom) elnevezést kapta, azonban nem jelentette azt, hogy az uralkodónak ne lett volna egy jól körülhatárolható tevékenységi köre. Ez a tevékenység azonban immár kizárólag a világi dolgok kormányzásában merült ki. A két-hatalmi elmélet császári (királyi) képviselői ez utóbbi elemet elfogadták, de az ő értelmezésük szerint a spirituális hatalom magasabb rendeltetésének nem lehetett jogi-politikai következménye, mivel a világi hatalom nem az egyház közvetítése által száll az uralkodóra, hanem közvetlenül Istentől vagy a nép közvetítése révén. Az ellenfelek által használt metaforák legelterjedtebb változata a „két kard” motívum volt, amelynek alapját a Biblia (Lukács evangéliumának) egy részlete képezte. Nézzük, miként érvényesültek ezek az eszmék Oroszországban!

Nyikon mindaddig, amíg nem került szembe Alekszejjel, az ortodoxia által vallott „symphonia” (összhang) alapjára helyezkedett a cár és a patriarcha hatalmát és az egyházban betöltött szerepüket illetően: „Isten által választott párnak” nevezte magát és a cárt, valamint az „ő egységes uralkodói parancsukról” beszélt.⁹⁴ Amikor azonban 1658-ban megromlott a viszonyuk, majd ezt követően 1660-ban Alekszej az orosz egyház zsinatával kimondatta Nyikon letételét, a patriarcha módosította álláspontját. Nyikon ismerte azokat a nyugati nézeteket, amelyek a két hatalom viszonyát taglalták; immár nem az egy és oszthatatlan vallási-világi hatalom nézetét hangoztatta mint korábban. Felhasználta mind a „két kard”, mind a „Nap – Hold” metaforát a két hatalom viszonyának megvilágítására,⁹⁵ és kijelentette, hogy nem szégyen a pápaságtól tanulni. Mindazonáltal Nyikon az említett szimbólumok alkalmazásával azt hangsúlyozta, hogy mindegyik hatalom független egymástól, és egyik sem szólhat bele a másik dolgába.⁹⁶ Kijelentését, mely szerint „A papság hatalma annyival magasabb rendű a világi hatalomnál, mint ahogy az Ég is felette áll a Földnek”,⁹⁷ tehát ily módon kell értelmezni. Nyikon a bizánci hatások erőssége miatt nem jutott el oda, hogy a hierokratikus elvet magáévá tegye, és az uralkodó letételére szólítson fel. Álláspontja nem VII. Gergelyéhez vagy III. Incéhez áll közel,⁹⁸ hanem azon személyekéhez, akik a két szféra függetlenségét hangsúlyozták. Az egyház autonómiájának igénye volt az, ami miatt később Adorján patriarcha (1690–1700) és Sztjefan Javorszkij patriarchai helytartó (1700–1721) is hivatkoztak a kéthatalmi elméletre, de ennek jelentőségét nem szabad túldimenzionálnunk. A spirituális hatalom magasabb rendeltetése kapcsán le- szögezték, hogy „közvetve felelősséggel tartoznak azért, hogy az uralkodót a spirituális célokra irányítsák”.⁹⁹ Adorján kijelentette: „kötelessége szabadon és szégyenlősség nélkül szólni az uralkodó előtt”, és „jogában áll, hogy a megváltáshoz szükséges intelmeket intézzen” az uralkodóhoz.¹⁰⁰ Mindazonáltal ezek a kijelentések a legkevésbé sem voltak összeegyeztethetetlenek a moszkvai ideológiának a két szféra viszonyáról vallott elképzeléseivel.

⁹³ Watt, J. A.: *Spiritual and Temporal Powers. [1150–1450]* In: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350–1450*. Szerkesztette: Burns, J. H. Cambridge, 1988. 367–368.

⁹⁴ Idézi Szergejevics, V.: *Russzkija jurigicseszckija drevnosztyi*. Szentpétervár, 1890. II. k. 568–569.

⁹⁵ Zizikin, M. V.: *Patriarh Nyikon i jego goszudarsztvenniji i kanonyicseszckije igyei*. Utica, New York, 1988. (a továbbiakban: Zizikin) 60–61.

⁹⁶ Zizikin 60–61.

⁹⁷ Idézi Kartasev, A. V.: *Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi*. Moszkva, 1993. II. k. 196.

⁹⁸ Zizikin 61.

⁹⁹ Benson 259.

¹⁰⁰ Idézi Benson 258.

Avraamij is hasonló elveket vallott, amint azt korábban láthattuk, és amint az a következő idézetből még egyértelműbb módon kiderül. Az írás *melléklet* című része ugyanis így indul: „Mert minden rendű igazhítű keresztény számára (*vszjakogo csinu pravoszlavnim hrisztyianom*), aki üdvözülni akar és az üdvözülést keresi, szükséges, hogy őszinte szemmel szemlélje életét, hogy az miként halad előre, és magát arra irányítsa, hogy az üdvözültek útját kövesse; de [az is] szükséges, hogy az értelem és a méltóság és a hatalom tekintetében kiemelkedő igazhítű királyokat (*pravoszlavnih carej*) és a legszentebb patriarchákat tiszteljék, és mindenben hallgassanak rájuk, és imádkozzanak értük Istenhez. Hasonlóképpen szükséges az egyházi tanítóknak engedelmeskedni és az ő intelmeiket (*poucsenyija*) meghallgatni, és ezért irántuk tisztelettel viseltetni ... Mert őket is Isten választotta és rendelte arra, hogy sokaknak parancsoljanak, és ne feledjék azt, aki így szólt: »sok minden adatott nekik, sok is függ rajtuk«. És bizony sok adatott a királyoknak és a patriarcháknak és az egyeduralkodó nagyfejedelmeknek saját maguk és alattvalóik miatt ... Mindenek előtt mindenkinek szükséges a méltóságához illő életet élni ... és igazságosan ítélni alattvalóik közt, amint azt a szentlélek mondá prófétájának, Dávid királynak szájába adván: »a könyörületességet és az igazságot szereti az Úr Isten, kegyelmet és dicsőséget ad« ...”¹⁰¹

A melléklet tehát tradicionális felütéssel kezdődik, megjelenik maga az *intelem* (*poucsenyije*) szó, valamint az igazságosság és a könyörületesség motívuma. Ezután a mellékletben Avraamij több konkrét tanácsot ad arra nézve, hogy milyen változtatások kellene tennie a cárnak az egyházban: például csak értelmes, tanult egyéneket szenteljenek pappá; ügyelni kell a szerzetesek életvitelére, a liturgia előírászerű elvégzésére.¹⁰² Azaz megmaradnak a cár jogai az egyházi ügyekben, tehát a két szféra elhatárolása nem jelenti a szakrális szféra függetlenségét. Viszont hajlandó arra, hogy megszabadítsa a cárt a „hosszú imádságoktól és hajlongásoktól”, általában véve a ceremoniális kötelezettségektől: Avraamij szerint ezt nem fogja Isten számon kérni a cáron, csak az „igaz hitet és a mindenki számára igazságos ítéletet”.¹⁰³ A két szféra megkülönböztetésével tehát Avraamij az uralkodó világi feladatait igyekszik hangsúlyozni. Ezt az is bizonyítja, hogy nagyobb teret szentel a világi dolgok reformjának, mint az egyházbeli dolgok megváltoztatásának. Az előbbi szférában pedig az igazságszolgáltatás reformja a domináns téma. Ehelyütt szembeötlő hasonlóság van a szerző által leírtak, valamint az 1649-es törvénykönyv egyes passzusai (X. 3.; 5.; 18. stb. cikkelyek) közt, amit bizonyosan jól ismert.¹⁰⁴ Ugyancsak az uralkodó világi feladatai kapnak különleges hangsúlyt az utószóban (a melléklet végén), ahol ezt írja: „minden egyeduralkodó köteles erejéhez mérten értelemmel előteremteni alattvalói számára azokat a javakat, amelyek nélkül nem lehet meg egyetlen ember sem e földön”.¹⁰⁵

4. Összegzés

Avraamij műve tehát, amint azt igyekeztünk bemutatni, a hagyományos moszkvai ideológia és az újonnan érkező nyugati hatások sajátos keveréke. Mindenekelőtt mutatja ezt a terminológia: elsősorban az a tény, hogy többször használja az „alattvaló” (*poddannij*) szót mint az „igazhítű keresztény” (*pravoszlavnij hrisztyianyin*) kifejezést. Míg az előbbi elvont politikai terminus, és jelzésértékű, hogy 17. századi lengyel jövevényszó az oroszban, addig az utóbbi a hagyományos moszkvai hatalmi ideológia közhelye, mely ideológia a hatalom problémáját sohasem tudta elválasztani a vallástól, csak ennek dimenziójában tudta

¹⁰¹ Avraamij 150–151.

¹⁰² Avraamij 151.

¹⁰³ Avraamij 151–152.

¹⁰⁴ Baklanova 138.

¹⁰⁵ Avraamij 155.

szemlélni azt. Az írás eklektikus jellegét mutatja továbbá, hogy Avraamij, miközben hangsúlyozza a cár vallási funkcióit és jogait az egyházban, szakít azzal a felfogással, hogy az uralkodó vallási funkciói a legfontosabbak: az elsődleges kötelessége ugyanis a közjó előmozdítása.

A hatalomfelfogás szekularizációját mutatja ezenkívül a természetjogra és a „józan észre” való hivatkozása, valamint az, ahogy a *goszudarsztvo* szót használja. Fontos, hogy soha nem alkalmazza a „moszkvai állam” (*moszkovszkoje goszudarsztvo*) jelzős szerkezetet, amely forma igen elterjedt volt a 17. században,¹⁰⁶ hanem csak önmagában *goszudarsztvot* ír, ami egyben az absztrakció felé való elmozdulást jelzi. A 16–17. századi Oroszországban léteztek olyan szavak, amelyek arra utaltak, hogy valamiféle különbség van az uralkodó személyes autoritása és a hatalma alá tartozó területi egység jogai közt: ilyen volt a *zemlja* (föld/ország), a *knjazsenyije* (fejedelemség) és persze a *goszudarsztvo*.¹⁰⁷ A *goszudarsztvo* esetében erre a legpregnansabb példaként az 1649-es törvénykönyv szolgálhat, amelyben szerepel az „államügyek” kifejezés: „Vasárnap pedig senki felett ne ítélkezzenek és senki ne üljön a *prikázok*ban, és semmilyen ügygel ne foglalkozzanak, kivéve a legszükségesebb Államügyeket (*szamih nuzsnih Goszudarsztvennih gyel*).”¹⁰⁸ „Mindazonáltal a kor egyetlen ismert moszkvai szerzője sem használta e terminusok egyikét sem arra, hogy egy fogalombeli megkülönböztetés alapjául szolgáljon az uralkodó hivatala és annak viselője közt.”¹⁰⁹ A moszkvai ideológia ugyanis a nyugati hatások beszűremlése előtt nem tudta elválasztani egymástól az uralkodó „politikai testét” annak „természetes testétől”.¹¹⁰ A nyugati kultúrkörben ezzel szemben évszázados politikaelméleti tradíciója volt az uralkodó hivatala és személye közti fogalmi megkülönböztetésnek, mely olyan terminusokban jelentkezett mint a *regnum*, *respublica*, végül pedig az *állam* (*state*, *État*).¹¹¹ Avraamijnál viszont éppen ennek a különbségtételnek a világos jeleit fedezhetjük fel (lásd például a „felhagyván államának bármiféle kormányzásával” sort).

Mindezek ellenére nem lenne ildomos eltúlozni a nyugati hatásokat Avraamij művében. Ahhoz, hogy a maga jelentőségének megfelelően értékeljük Avraamij „Füzeteit”, helyénvaló ha kijelentjük: az írás nem teoretikus értekezés az uralkodói hatalom mibenlétéről, hanem az orosz hatalmi ideológia egy átmeneti időszakának korrajza. Ugyanakkor azt is világossá kell tennünk, hogy jelentősen különbözik attól a hivatalos ideológiától, amely Péter idején „Az uralkodó akaratanak joga állam örökösének meghatározásában” (1722) című műben megfogalmazódott. Ez ugyanis a közjó nevében a cár korlátlan, mondhatni totalitáriánus hatalmát védelmezte.¹¹² Avraamij írásában viszont még erősen jelen vannak a moszkvai ideológia azon hagyományos elemei, amelyek „csillapították” a cár hatalmát, de amelyek már nem fértek bele Péternek az uralkodói hatalomról vallott elképzeléseibe.

¹⁰⁶ Kontrasztként lásd az 1649-es törvénykönyvet, ahol a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* dominál.

¹⁰⁷ Poe, M.: What Did Russians Mean When They Called Themselves "Slaves of the Tsar"? *Slavic Review*, 1998. (a továbbiakban: Poe) 589.

¹⁰⁸ Ulozsenyije X. 25 tc. (28.)

¹⁰⁹ Poe 589–590. Rowland erről a következőképpen nyilatkozik: „Számomra csak egyetlen kísérlet ismert 1630 előtt arra, hogy elkülönítsék az uralkodó romlott személyiségét annak romlatlan trónjától, és ez a felvetés nem talált követőkre.” Rowland, D.: Ivan the Terrible as a Carolingian Renaissance Prince. In: *Rhetoric of the Medieval Slavic World*. Szerkesztette: Kollmann, N. S. – Ostrowsky, D. – Rowland, D. *Essays Presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. Harvard Ukrainian Studies, 1995. (a továbbiakban: Rowland 1995.) 603.

¹¹⁰ Rowland 1995. 603.

¹¹¹ Erre lásd: Kantorowicz, E. H.: *The King's Two Bodies*. Princeton, 1957.

¹¹² Erre lásd: Sashalmi E.: „A cár akarata – törvény.” *Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában*. Századok, 2001. 6. szám. 1425–1431.

SASHALMI, ENDRE

En route to a new ideology of power. The elements of Moscow's conception of power and western influences in the 'copy books of friar Avraamy' (1696)

When, in the autumn of 1696, Peter the Great was paying a visit to the monastery of Andreyevsky near Moscow, one of the friars, Avraamy handed a brief manuscript over to him. Beholding the appearance of the script, Peter handed it back to Avraamy, asking him to prepare a more legible copy for him. Indeed, the friar had someone to get the work to Peter, with a cover letter in which he claimed that it was in the tzar's interest to visit him. However, Avraamy made a serious miscalculation, since by order of the tzar, his interrogation soon began: the charge was political crime, in contemporary Russian terms, the committing of *slovo y delo gosudarevo* ('word and deed with regard to the ruler'). The manuscript, known in the literature as 'the copy books of Avraamy', although with an intention of betterment, criticized the tzar's manners and his governing activity until then. This, however, bore all the marks of political crime. Historians usually regard Avraamy's copybooks as a source that scrutinizes phenomena deemed harmful in the early period of Peter's reign. This assessment, however, in my view, is only partly correct: in Avraamy's writing the old principles are combined with such elements that would soon become the indispensable ingredients of a new, western-like ideology. For me, Avraamy's work is rather more to be seen as an indicator to what a great extent certain concepts of the western political thinking had gained ground in Russian religious circles by the end of the seventeenth century. We have to think of such concepts as *jus naturale* or the public good. In spite of these we must not exaggerate the western influences in Avraamy's work. In order to assess the significance of the writing, it is in place to point out that the work is not a theoretical treatise about the nature of the ruler's power, but is a reflection of a transitory period of the Russian ideology of power. At the same time, it is also to be made clear that Avraamy's conception of power significantly differed from the official ideology the major document of which came to light in 1722, toward the end of Peter's reign. The latter, in the name of the public good, defended the tzar's unlimited, we can say, totalitarian power. In Avraamy's piece, however, there was a strong presence of such traditional elements of Moscow's ideology whose function was to lessen the tzar's power – these, nonetheless, of course, did not fit in with Peter's conception of sovereign power.